

Bartoszewicz, Henryk

"Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od połowy XVIII wieku do połowy XX wieku", Andrzej Konias, Słupsk 2010 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 23, 233-239

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ, RECENZJE, OMÓWIENIA

**Andrzej Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*,
Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku,
Słupsk 2010, s. 232 + ilustracje**

Mazowsze na pruskich mapach topograficznych

Andrzej Konias jest kierownikiem Zakładu Kartografii w Instytucie Geografii Akademii Pomorskiej w Słupsku i prowadzi badania nad kartografią i topografią Śląska, Małopolski, Pomorza, oraz kartografią państw, które dokonały zaborów ziem Rzeczypospolitej. Jest autorem wielu prac z zakresu tej problematyki, między innymi opublikowanej w 2000 r. przez Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego monografii *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*.

Recenzowana książka, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, jest wynikiem realizowanego w latach 2005–2008 projektu badawczego, w ramach którego Andrzej Konias współpracował z zespołem naukowym Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz i badał zbiory kartograficzne w Berlinie, Norymberdze i Monachium.

Praca składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, streszczenia w języku angielskim i niemieckim, pięciu aneksów i bibliografii. Jest bogato ilustrowana jednobarwnymi i kolorowymi reprodukcjami map. W rozdziale pierwszym – *Czasy pojedynczych dokonań kartograficznych* – zaprezentowano kartografię fryderycjańską (czasy panowania Fryderyka II Wielkiego). Autor omówił główne dzieła epoki oraz działalność Plankammer, instytucji gromadzącej ważne z punktu widzenia Fryderyka II zbiory kartograficzne, które mogły być udostępniane tylko za zgodą monarchy. Wiele miejsca poświęcił dziełu kartograficznemu Friedricha Wilhelma Carla von Schmettaua, tj. mapie obejmującej większość krajów pruskich, położonych na wschód od Wezery. Mapa sporządzona została w latach 1767–1787 w skali 1:50 000. Oddzielnie zostały zaprezentowane zdjęcia topograficzne, wykonane we wschodnich i w zachodnich prowincjach.

Rozdział drugi – *Prace w Sztacie Generalnym po 1815 roku* – ukazuje kartografię pruską okresu reform. Za początek przekształcania się pruskiej geodezji i karto-

grafii uznawany jest rok 1816, kiedy to topograficzne zdjęcia kraju przeszły spod zarządu Pruskiego Biura Statystycznego do Sztabu Generalnego. Konias dokonał analizy zdjęć topograficznych pruskiego Sztabu Generalnego, poczynając od map wojskowego kartografa, Carla von Deckera, następnie przedstawił pruskie zdjęcia stolikowe i mapę Daniela Gottloba Reymanna.

Przedmiotem i tytułem rozdziału trzeciego jest utworzony w 1875 r. *Królewsko-Pruski Urząd Pomiaru Kraju*. Pierwszym, najważniejszym dziełem kartograficznym tego okresu była „Reichskarte” – „Karte des Deutschen Reiches” („Mapa Rzeszy” albo „Mapa Państwa Niemieckiego”), która powstała z inicjatywy Sztabu Generalnego jako wyraz dążeń do jedności Niemiec. Podstawę opracowania tej mapy tworzyły w Prusach nowe, oryginalne zdjęcia topograficzne w skali 1:25 000. Mapa Państwa Niemieckiego została opracowana i wydana do 1910 r. w skali 1:100 000. Dalej omówione zostały inne prace Królewsko-Pruskiego Urzędu Pomiaru Kraju: „Die Deutsche Karte 1:50 000”, „Topographische Übersichtskarte des Deutschen Reiches” w skali 1:200 000, autorstwa Johanna Augusta Kauptera, „Übersichtskarte von Mitteleuropa” w skali 1:300 000, „Karte des westlichen Russlands” w skali 1:100 000. Ponadto autor przedstawił wkład niemieckiej kartografii w przygotowanie międzynarodowej mapy świata w skali 1:1 000 000 oraz niemieckie prace kartograficzne, związane z polityką kolonialną Rzeszy.

Rozdział czwarty – *Pruskie topograficzne zdjęcia wojskowe obszarów polskich w ujęciu regionalnym* – został podzielony na pięć części: 1) Śląsk; 2) Wielkopolska; 3) Zachodnia Małopolska, południowo-zachodnie Mazowsze; 4) Pomorze, Warmia i Mazury; 5) Północne Mazowsze, północne Podlasie. Konias omówił tu prace pomiarowe i kartograficzne, związane z ekspansją terytorialną państwa pruskiego, prowadzone po zagarnięciu ziem polskich w wyniku kolejnych rozbiorów Rzeczypospolitej.

W rozdziale piątym – *Ujednolicone zdjęcia topograficzne całego państwa pruskiego* – dokonano analizy dziewiętnastowiecznych zdjęć topograficznych, wykonanych po 1816 r. Przedmiotem pierwszej części rozdziału jest prezentacja zdjęć topograficznych Sztabu Generalnego z I połowy XIX w., poprzedzona omówieniem mapy prowincji pruskich, sporządzonej w latach 1768–1787 pod kierownictwem generała i ministra Carla von Schmettaua i F.W. Schulenburg-Kehnerta, w skali 1:50 000, a wspomnianej w rozdziale pierwszym recenzowanej pracy. Całość tego dzieła liczy 943 arkusze rękopiśmienne, 25 arkuszy w sztychu, 15 arkuszy skorowidzowych, dwa zeszyty tekstu oraz nowe arkusze przeglądowe. Mapa Schmettaua w jednolitym opracowaniu kartograficznym składa się z 270 arkuszy i w większości dotyczy współczesnych obszarów Polski – Pomorza, Wielkopolski i Śląska. W drugiej części rozdziału autor analizuje zdjęcie topograficzne Urzędu Pomiaru Kraju (Landesaufnahme) z II połowy XIX w., w skali 1:25 000.

W aneksach umieszczono: 1) krótkie biogramy najbardziej znanych pruskich kartografów wojskowych; 2) znaki umowne (sygnatury) występujące na pruskich mapach topograficznych w skalach 1:12 500, 1:25 000 i 1:50 000, z objaśnieniami; 3) znaki umowne (sygnatury) występujące na mapie Europy Środkowej Reymanna, z objaśnieniami; 4) skróty literowe, stosowane na mapach zdjęć topograficznych i mapach opublikowanych, z objaśnieniami w ujęciu alfabetycznym; 5) jednostki miar w państwie pruskim, używane przed wprowadzeniem systemu metrycznego.

Znaczna część pruskich map topograficznych obejmuje zasięgiem terytorialnym Mazowsze w jego historycznie ukształtowanych granicach. Autor pracy w rozdziale czwartym, poświęconym pruskim topograficznym zdjęciom wojskowym ziem polskich, omówił dwie mapy Wielkopolski, sporządzone na początku lat siedemdziesiątych XVIII w., które ukazują także zachodnią część Mazowsza. Pierwsza z nich powstała jeszcze przed I rozbiorem Polski. W 1770 r. konduktor Kayser na polecenie generała K.E. von Reitzensteina wykonał pobieżnie topograficzne zdjęcie wojskowe w skali około 1:100 000. Autor – omawiając rękopis zachowany z zbiorach kartograficznych Pruskiego Dziedzictwa Kultury w Bibliotece Berlińskiej – skoncentrował swoją uwagę na znacznych zniekształceniach obrazu kartograficznego tej mapy w stosunku do współczesnej mapy topograficznej w skali 1:100 000, oraz na dokładności kartometrycznej, wykazującej znaczne błędy odległości pomiędzy miejscowościami, mniej uwagi poświęcił zasięgowi terytorialnemu i treści dzieła. Tę lukę częściowo wypełniają załączniki: nr 13 (s. 105) – „Skorowidz mapy Wielkopolski, Kayser 1770 r.” i nr 14 (s. 107) – „Fragment arkusza Gniezno, nr 7, mapy Wielkopolski Kaysera, 1770”. Mapa ta obejmowała zasięgiem zachodnią część Mazowsza po linię Wisły, a na wysokości Warszawy wykraczała nawet poza nią. Granica obszaru objętego zdjęciem Kaysera na południe od stolicy Rzeczypospolitej biegła wzdłuż linii: Blonie – Sochaczew – Łowicz – Sobota, do Łęczycy i dalej do granicy Śląska pruskiego¹.

Więcej uwagi Konias poświęcił mapie Wielkopolski, sporządzonej przez kwartmistrza generalnego armii pruskiej, mjr. Theodora Philipa von Pfaua, na wydany w 1772 r. rozkaz Fryderyka II. Autor recenzowanej pracy uważa, że zdjęcie topograficzne wykonane przez Pfaua w 1773 r. w skali około 1:87 500 „cechuje się znacznym postępem pod względem szczegółowości treści, wiarygodności i poprawności topograficznej lokalizacji miejscowości w stosunku do mapy Kaysera” (s. 111-112). Zasięg terytorialny mapy przedstawił charakteryzując ogólnie każdą z jej pięciu części; całość zdjęcia topograficznego składa się z 41 arkuszy różnej wielkości (s. 110-111). Czwarta część mapy ukazuje okolice Brześcia Kujawskiego, Koła, Łowicza i Sochaczewa². W zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zachowała się rękopiśmienna kopia mapy Pfaua, wykonana w okresie powstania oryginału, podzielona na 34 arkusze. Arkusze nr 17 i 24 obejmują zachodnią część Mazowsza. Na pierwszym z nich przedstawiono okolice Kutna, Gostynina, Gąbina i Sochaczewa, a ponadto oznaczono Płock i Wyszogród. Natomiast drugi z arkuszy ukazuje Łowicz i jego okolice³.

Autor pracy do zdjęć topograficznych Wielkopolski zaliczył mapę topograficzną ziem polskich, które zostały zagarnięte przez państwo pruskie w wyniku II rozbioru Polski. Obszar ten – nazwany Südpreussen, czyli Prusy Południowe – został pomierzony i skartowany pod kierunkiem naczelnego radcy budownictwa, Dawida Gilly’ego, i Krohna (albo Crona) przy współdziałaniu dyrektora

1 K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski” z. 3, s. 165.

2 Ibidem, s. 169.

3 AGAD, Kartografia z innych oddziałów, 580.

Langnera. Mapa Gilly'ego została sporządzona wielobarwną techniką rękopiśmienną na 82 arkuszach i 7 dodatkach o wymiarach 70 x 55 cm, w skali około 1:50 000. Z zamieszczonego przez Koniasa skorowidza mapy wynika, że obejmowała ona zasięgiem – w części zasadniczej – zachodnie i południowe Mazowsze do linii Wisły od Płocka po Czersk i Warzę, przekraczając tę linię na odcinku Płock – Pułtusk. Natomiast siedem dodatkowych arkuszy obejmowało ziemię dobrzyńską i Mazowsze północne, czyli obszar między Drwęcą i Wisłą po Mławę na północy i Drobin na południu (załącznik nr 16, s. 115). Mapa zasługuje na uwagę przede wszystkim ze względu na przedstawienie miast i wsi z zachowaniem ich przestrzennego układu zabudowy, połączonego z siecią dróg.

W kolejnej, trzeciej części rozdziału czwartego książki omówiono pruskie topograficzne zdjęcie wojskowe ziem zachodniej Małopolski i południowo-zachodniego Mazowsza. W latach 1796–1802 ppłk. F.W. Brodowski sporządził wielobarwną techniką rękopiśmienną mapę części Prus Południowych i Nowego Śląska, w skali około 1:85 000. Konias poświęcił dużo uwagi dziełu Brodowskiego, ponieważ jest ono mało znane polskim badaczom. Autor pisze także o innych mapach autorstwa tego wybitnego oficera pruskiego kwatermistrzostwa. Jedno spośród pięciu dzieł kartograficznych Brodowskiego, przechowywanych w zbiorach Staatsbibliothek w Berlinie, dotyczy terytorium Mazowsza. Jest to mapa prawego brzegu Bzury od Bolimowa do ujścia do Wisły, wykonana w 1790 r. wielobarwną techniką rękopiśmienną na arkuszu papieru o wymiarach 55 x 62 cm, w skali około 1:57 000 (s. 125).

Mapa części Prus Południowych i Nowego Śląska składa się z 8 sekcji podzielonych na 45 arkuszy. Zasięg terytorialny mapy ukazuje skorowidz arkuszy, którego reprodukcja została zamieszczona w recenzowanej monografii (załącznik nr 18, s. 122). Sekcje: V, VI, VII i VIII obejmują obszar Mazowsza południowo-zachodniego po linię rzek Pilicy i Wisły, od Łowicza na zachodzie, do Radzymi na na wschodzie oraz od Gąbina i Wyszogrodu na północy, do Warki na południu. Autor opublikował także kartę tytułową, umieszczoną na arkuszu 1 zdjęcia topograficznego Brodowskiego (załącznik nr 19A, s. 126) i arkusz 33 (Warszawa) mapy (załącznik nr 19B, s. 127). Druga z tych rycin daje wyobrażenie o sposobie przedstawienia na mapie miejscowości, sieci hydrograficznej i komunikacyjnej oraz zagospodarowania terenu. Osiedla zostały nakreślone z zarysem konturów w rzucie poziomym, z zaznaczeniem układu zabudowy wraz z sadami i ogrodami. W miastach zabudowę oznaczono blokowo i wykreślono ulice, ważniejsze budowle wyróżniono sygnaturami geometrycznymi.

Ostatnia, piąta część rozdziału czwartego monografii dotyczącej pruskiej kartografii topograficznej została poświęcona skartowaniu obszarów przyłączonych do Prus w wyniku III rozbioru Polski, nazwanych Neu-Ostpreussen (Nowe Prusy Wschodnie). W latach 1795–1800 pod kierunkiem generała lejtnanta kwatermistrzostwa, von Geusaua, i pułkownika lejtnanta kwatermistrzostwa, von Steina, wykonano zdjęcie topograficzne Nowych Prus Wschodnich, obejmujących departamenty płocki i białostocki. Mapa wojenna Nowych Prus Wschodnich została sporządzona wielobarwną techniką rękopiśmienną na 122 arkuszach o formacie 72 x 50 cm, w skali około 1:33 300. Zasięgiem obejmuje ona północne Mazowsze i północne Podlasie (skorowidz arkuszy mapy – załączniki nr 27, s. 149).

W zbiorach Staatsbibliothek w Berlinie znajduje się także redukcja mapy Geusau i Steina, wykonana wielobarwną techniką rękopiśmienną na 11 arkuszach różnych formatów, w skali około 1:114 000. Zdjęcie topograficzne Nowych Prus Wschodnich opracowano bez astronomiczno-topograficznej osnowy, uzupełnionej później przez Johanna Christopha Textora dla arkuszy wydanych drukiem. Konias opublikował kartę tytułową mapy i objaśnienie znaków (załącznik nr 28, s. 153) oraz fragment arkusza 66 (Ostrołęka) – załącznik nr 29 (s. 155) i fragment arkusza 92 (Białystok) – załącznik nr 30 (s. 157), ilustrujące dzieło kartograficzne Geusau i Steina. Należy jedynie żałować, że ryciny przedstawiające fragmenty mapy wydrukowano jednobarwnie.

Pruskie topograficzne zdjęcia wojskowe północno-zachodnich ziem Rzeczypospolitej, wykonane w ostatnim trzydziestoleciu XVIII i na początku XIX w. były pierwszymi pracami kartograficznymi obszarów polskich, sporządzonymi w tak dużej skali i o tak dużym stopniu dokładności. Mapy pruskie z tego okresu objęły zasięgiem większą część terytorium Mazowsza, która w wyniku II i III rozbioru Polski znalazła się w granicach Prus. Zachowały się także zdjęcia topograficzne południowo-wschodniej części Mazowsza, zajętej po III rozbiorze przez Austrię. Prace pomiarowe i sporządzenie mapy geograficznej Galicji Zachodniej, czyli obszaru między Bugiem a Wisłą i Pilicą, powierzono zespołowi, którym kierował radca cesarski, Ignaz Georg von Metzburg, astronom i profesor matematyki na Uniwersytecie Wiedeńskim. Baron von Metzburg uczestniczył także – obok trzech innych astronomów wiedeńskich: F. Triersneckera, I. Raina i F. Güssmana – w przygotowaniu w latach 1772–1776 mapy topograficznej ziem polskich, zajętych przez Austrię po I rozbiorze. Zdjęć ziem Galicji Zachodniej dokonano w latach 1796–1799 na podstawie triangulacji. Efektem tych prac były rękopiśmienne mapy sporządzone w skali około 1:72 000 i w skali około 1:144 000. Na ich podstawie opublikowano dwie mapy: pierwszą w 1799 r. – w skali około 1:864 000 i drugą w 1803 r. – w skali około 1:530 000. Natomiast zdjęcie wojskowe Galicji Zachodniej, w skali około 1:28 000, wykonano w latach 1801–1804 pod kierunkiem pułkownika Antona Mayera von Holdenfelda⁴. W zbiorach polskich zachowała się wielobarwna, rękopiśmienna kopia mapy Metzburga w skali około 1:72 000⁵.

Zarówno pruskie, jak i austriackie mapy topograficzne ziem polskich, sporządzone po rozbiorach Rzeczypospolitej ukazują dokładny obraz kartograficzny obszarów kartowanych, w tym Mazowsza. Prace te są nader rzadko wykorzystywane w badaniach z zakresu geografii historycznej i historii gospodarczej. Częściej badacze sięgają do nieco wcześniejszych dzieł kartograficznych nadwornego geografa Stanisława Augusta Poniatowskiego, Hermana Karola de Perthéesa, sporządzonych w skali około 1:225 000 i późniejszej o kilkadziesiąt lat Mapy Topograficznej Królestwa Polskiego (1822–1843) w skali około 1:126 000. Pruskie i austriackie mapy topograficzne, sporządzone w większej skali aniżeli prace Perthéesa

⁴ A. Konias, *Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII wieku do początku XX wieku*, Katowice 2000, s. 53-54, ryc. 20 (Sieć triangulacji Galicji Zachodniej Metzburga) i ryc. 21 (Skorowidz map wojskowego zdjęcia Galicji Zachodniej).

⁵ AGAD, Zb. Kart. 181-1.

i kartografów wojskowych Królestwa Polskiego, dają pełniejszy obraz pomierzonych i kartowanych obszarów. Na uwagę zasługuje sposób przedstawiania miejscowości przez wykreślenie zarysu zabudowy w rzucie poziomym z zachowaniem jej przestrzennego układu. Zabudowę w miastach najczęściej oznaczano blokowo, wyróżniając ważniejsze budowle sygnaturami geometrycznymi bądź znakami topograficznymi. Wkreślano ulice i place. Sieć hydrograficzną i komunikacyjną nanoszono na mapy zgodnie z liniami biegu rzek (opisując je nazwami) i dróg (dzieląc ją na kategorie w zależności od zasięgu i zakresu użytkowania).

Oprócz pruskich map topograficznych, dotyczących wyłącznie obszarów polskich, autor omawianej pracy dokonał analizy także prac pruskich kartografów, które objęły zasięgiem większe terytoria. Trzy z nich mają istotne znaczenie dla obrazu kartograficznego Mazowsza w XIX w. Pierwsza to „Geographische-Topographische Spezialkarte v. Deutschland u. den angrenzenden Staaten” („Topograficzna mapa specjalna Niemiec i państw sąsiednich”) powstała według projektu szefa Plankammer, Daniela Gottloba Reymanna, po akceptacji króla Fryderyka Wilhelma III i Wielkiego Sztabu Generalnego. Prace nad redakcją mapy w skali 1:200 000 były prowadzone od 1806 r. Pierwotnie miała ona być sporządzona na 342 arkuszach, ale po 1847 r. pomiary zostały rozszerzone i dzieło finalne, noszące tytuł „Topographische Spezialkarte von Central Europa” („Specjalna mapa topograficzna Europy Środkowej”), składało się z 409 arkuszy. Opublikowany na s. 44 recenzowanej monografii fragment arkusza 81A „Warszawa” (ryc. nr 25) pozwala na poznanie walorów mapy Reymanna zwłaszcza w sposobie precyzyjnej prezentacji sieci hydrograficznej i komunikacyjnej. Po zaadaptowaniu do tej mapy po 1874 r. umownych znaków topograficznych z Mapy Niemiec w skali 1:100 000 zyskała ona na czytelności. Druga mapa o podobnym charakterze to „Übersichtskarte von Mitteleuropa” („Mapa przeglądowa Europy Środkowej”) wydawana od 1893 r., w skali 1:300 000. Mapa obejmuje terytorium od Rouen na zachodzie do Mińska na wschodzie. Autor opublikował fragment arkusza „Płock”, ukazujący, jak mapa bogata jest pod względem treści w stosunku do skali, przejrzysta i łatwo czytelna (ryc. nr 32, s. 63). Walory te uzyskano dzięki zastosowaniu znaków topograficznych dobrze dobranych pod względem graficznym. Szczegółowo przedstawiono na mapie sieć dróg i osiedli. Natomiast trzecią z tego rodzaju map jest „Karte des westlichen Russlands” („Mapa zachodniej Rosji”), początkowo opracowana jako mapa wojenna. Większość jej arkuszy powstała na podstawie rosyjskiego zdjęcia topograficznego w skali 1:42 000. Dzieło składa się z 477 arkuszy wydanych w skali 1:100 000 i obejmuje duże obszary Polski, Litwy, Białorusi, Łotwy i Estonii. Fragment arkusza „Kraśnik” (ryc. nr 34, s. 67) pokazuje stopień szczegółowości tej mapy – miasta i wsie przedstawiono z zachowaniem ich przestrzennego układu zabudowy, połączonego z siecią dróg.

Recenzowana monografia jest pierwszą w historiografii polskiej pracą całościowo prezentującą pruskie mapy topograficzne od II połowy XVIII wieku. Autor zwraca szczególną uwagę na wartość informacyjną oryginalnych, sporządzonych wielobarwną techniką rękopiśmienną arkuszy tych map, nazywanych pierwotnymi polowymi, które po uczytelnieniu opisem i naniesieniu barwnego tła mapy dla poszczególnych elementów pokrycia terenu uzyskiwały postać czystorysów. Opracowanie tych dzieł w dużej skali umożliwiało skartowanie elementów

pokrycia i zagospodarowania terenu, sieci hydrograficznej i komunikacyjnej, osiedli z zabudową oraz pojedynczych budowli w ich rzeczywistym usytuowaniu i w rzucie poziomym. Dawne pruskie mapy wojskowe były zaopatrywane w legendy objaśniające barwy, znaki topograficzne i skrótów literowe, co pozwala na dokładne odczytanie treści tych bezcennych źródeł kartograficznych. Jednakże nie wszystkie dawne mapy topograficzne posiadają legendy. W taki wypadek – pisze Andrzej Konias – odczytanie treści tych kartografików umożliwiała niemiecka literatura przedmiotu.

Autor monografii podkreśla, że zbiory pruskich wojskowych zdjęć topograficznych dla obszarów polskich od II połowy XVIII do I połowy XIX w., w tym Mazowsza, są cennym źródłem w badaniach z zakresu geografii historycznej. Niewątpliwie pozwalają one na analizę przemian krajobrazu przyrodniczego, rozwoju szlaków komunikacyjnych i postępów w zagospodarowaniu kartowanego terenu. Pruskie mapy topograficzne stanowią podstawowe źródło w badaniach rozwoju przestrzennego oraz zabudowy miast i wsi. Najważniejszymi spośród nich dla dziejów Mazowsza są: niedoceniane dotychczas dzieło Brodowskiego, mapa Gilly'ego oraz mapy zdjęcia wojskowego, wykonane pod kierunkiem Steina i Geusau. Na uwagę zasługuje postulat Koniasa opublikowania pruskich zdjęć topograficznych dla obszarów Polski ze względu na ich wartość źródłową.

Recenzowana książka pomimo znacznych walorów poznawczych zawiera pewne braki i niedociągnięcia głównie natury edytorskiej. Dla czytelnika najbardziej uciążliwy jest brak indeksów, zwłaszcza indeksu osobowego. Korzystanie z pracy ułatwiłyby także indeksy: geograficzny i przedmiotowy. Skromny jest także – zamieszczony w aneksie nr 1 – słowniczek kartografów wojskowych w Prusach (s. 204-209). Zabrakło w nim między innymi nazwisk kilku spośród autorów tych map, które są przedmiotem niniejszej monografii. Dużym mankamentem jest jakość załączonych rycin. Niektóre spośród arkuszy wielobarwnych map zostały opublikowane techniką jednobarwną. Większość zamieszczonych w książce skorowidzów arkuszy map jest nieczytelna. Zgłoszone uwagi krytyczne nie zmniejszają pozytywnej oceny wartości merytorycznej pracy Andrzeja Koniasa.

Henryk Bartoszewicz